

Arap Alfabeti ile Yazılan El Yazmalarının ve Eski Kitapların
Toplanması İçin Kazan Devlet Üniversitesi Tarafından 1963-1989
Yılları Arasında Düzenlenen Bilimsel Geziler ve 20. yy.
Doğu Arkeografyası Geleneği

Diliara M. Usmanova*

Giriş

Arap harfleriyle yazılan Doğu el yazmalarını ve nadir kitapları arama, toplama ve korumaya alma amacını güden Kazan Devlet Üniversitesi Bilimsel Kütüphanesi Arkeografya Gezileri, 2013 sonbaharında 50. yılını kutladı. İlk 1963 yılının sonbahar aylarında yapılmış olan geziler dizisi, neredeyse hiç kopukluk olmadan 2013 yılına kadar her sene düzenli olarak gerçekleştirildi. Bunun sonucunda Kazan Federal Üniversitesi Bilimsel Kütüphanesinin El Yazmaları Bölümü birçok değerli eser ile zenginleşti. Hocası Şamil Muhamedyarov (1928-2005) ile birlikte bu faaliyeti başlatan seçkin Doğu-bilimci Profesör Mirkasım Gosmanov, 1963'ten bu yana geçen 50 senenin yarısında (1963-1989) gezilere bizzat katıldı. Çeyrek asır boyunca Prof. Gosmanov (1934-2010), söz konusu gezilerin organizatörlüğünü ve başkanlığını üstlenerek saha çalışmalarını gerçekleştirdi. 1990'lı yılların başından itibaren 2010 senesine kadar ise Kazan Üniversitesinin arkeografya gezileri, Tataristan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi arkeografya gezileri ile beraber düzenlendi ve üniversitenin gezi grubunun başkanlığını Prof. Gosmanov'un öğrencisi, KFÜ doçenti Cevdet Minnullin yürüttü.

Bugün itibarıyla faal saha çalışmaları aşaması geride kalmış bulunmaktadır. Dolayısıyla bugünün bilimsel hedeflerini, Kazan merkezli arkeografya çalışmalarının yeni tarihçesinin yazılmasının yanı sıra, şunlar teşkil etmektedir: 1) Tatar halkının el yazma mirasının korunması ve Doğu dillerindeki kitap koleksiyonlarının derlenip toplanması amacıyla yapılan çalışmaların sonuçlarını ortaya koymak. 2) Yeni kaynakları bilimsel kullanıma kazandırma-

* Kazan Federal Üniversitesi, dusmanova2000@mail.ru ORCID: 0000-0002-1046-7945
DOI: 10.37879/9789751749994.2022.23

rak Doğu arkeografyası alanındaki araştırmaların kaynak bazını genişletmek. Yapılan gezilerle ilgili olarak onların başlatıcısı ve uzun yıllar boyunca başkanını Prof. Gosmanov birçok yazı yazmıştır.¹ Fakat KDÜ arkeografya gezilerinin ayrıntılı tarihi ve bunların SSCB'deki Doğu arkeografyası çalışmalarına katkısı henüz tam olarak aydınlatılmamıştır.

Tebliğimde, Kazan Üniversitesi Doğu arkeografyası çalışmalarına ilişkin aşağıdaki konulara değineceğim:

- Kazan Üniversitesinde 19. yy.da ve 20. yy. başında yürütülen arkeografya çalışmaları.

- 1920'li-1930'lu yıllarda Said Vahidi'nin bilimsel çalışmaları.

KDÜ Bilimsel Kütüphanesinde Nadir El Yazmalar Bölümünün teşkil edilmesi ve bu bölümün 1930'lu-1950'li yıllarda yaşadığı sorunlar.

- 1963'te KDÜ Arkeografya Gezileri'nin teşkil edilmesi ve 1963-1989 yılları arasında yapılanların bazı neticeleri.

- Prof. Gosmanov tarafından tutulan gezi günlüklerinin kaynak bilimi açısından değerlendirilmesi ve bilimsel potansiyelinin tespit edilmesi.

İlk başta bu metinde kullandığımız terimlerin açıklamasını yapmalıyız. Rusya'daki bilimsel gelenekte arkeografya terimi, "yazılı kaynakları inceleme ve yayımlamanın teorisi ve pratiği ile meşgul olan yardımcı tarihsel disiplin" anlamında kullanılır. Bu bilimsel uğraşın aşamalarını şunlar teşkil eder: yazılı eserlerin, bunlar içinde el yazmalarının bulunması ve toplanması; yayımlama metot ve yöntemlerinin tespit edilmesi; kaynakları bilimsel kritik eşliğinde yayımlama prensiplerinin belirlenmesi vb. Arkeografyanın diğer bilimsel disiplinler, örneğin, filoloji, kaynak bilimi, paleografya (eski yazılar bilimi), metin analizi, diplomasi bilimi, arşivcilik vb. ile sıkı bağlantısı bulunmaktadır. Batı bilimsel geleneğinde arkeografya ayrı bir disiplin teşkil etmemekte, daha ziyade tarih ve felsefenin bir dalı olarak ve eski yazılar bilimi ile bağlantılı olarak gelişmektedir. Arkeografyadan bahsederken Rusya bilimsel geleneği onun "saha" ve "oda" türlerini ayırt eder. Saha arkeografyası, şu veya bu bölgede yerli halk içinde nadir el yazmaları ve eski kitapları arayıp bulma ve toplama amacıyla yapılan geziler şeklinde gerçekleşir. Bu tür arkeografya gezileri ekibinin çalışması, sadece eski kitapları arama ve toplama ile sınırlı

1 Mirkasiym Gosmanov, *Kauriy kalâm ezennân. Arheograf yazmaları* (Kazan [1984], sec. enlarged ed. 1994) M. A. Gosmanov, "Arheografik ekspeditsiyeler", *Tatar ensiklopediyası*. Vol.1. A-V. Kazan 2008. 205 s.

kalmayıp, bulunan kitapların içinde yer aldığı, hatta temel yapısal unsurunu teşkil ettiği geleneksel halk kültürünün canlı ortamını gözlemlemesi ve kayda alması bakımından önem arz eder.² Bu çalışmanın organizasyonunu ve yönetimini bu konuda teşkil edilen özel bilimsel kuruluş, Rusya (eskiden SSCB) Bilimler Akademisi nezdindeki Arkeografya Komisyonu gerçekleştirebilir. Bu komisyon 1958 yılından itibaren kendi yayınlığını çıkarmaktadır. Tebliğimizde, Kazan Üniversitesi bilim insanları tarafından 1963 senesinden itibaren SSCB’de, sonra Rusya’da, Tatarlar arasında yürütülen keşif gezileri konu edilmektedir.

1920’li-1930’lu Yıllarda Said Vahidi Tarafından Gerçekleştirilen Çalışmalar

Kazan Üniversitesinde Doğu el yazmalarını ve eski kitaplarını toplama işi üniversite bünyesinde Doğu Bölümünün kurulması (1804) ile başlar. İlk 50 sene boyunca çeşitli basılı ve el yazması malzemeler çoğunlukla etnografya gezileri sırasında elde edilir. Doğu el yazmalarını toplama ve yayımlama işine büyük katkıları olan şahıslar arasında şu isimler zikredilebilir: Rusya doğu biliminin kurucularından Kazanlı doğubilimciler İbrahim Halfin (1778-1829), Karl Fuks (1776-1846), Mirza Aleksandr Kazım-bek (1802-1870), İlya Berezin (1818-1896) ve diğerleri.

Kazan Üniversitesi Doğu Fakültesi, Rusya İmparatorluğu başkenti Petersburg’a nakledilince (1854-1856) fakülte ile birlikte o anda mevcut olan bütün doğu el yazmaları ve kitapları koleksiyonu da nakledilir. Bu sebeple 19. yy.ın ortasında Kazan’da Arap harfleriyle yazılı kitap ve el yazmalarını toplama işi tekrar “sıfırdan” başlar. Kazan’da kalan ve neredeyse 50 yıl boyunca (1850-1897) Kazan Üniversitesi Bilimsel Kütüphanesinin müdürlüğünü yapan Prof. İosif Gotvald, bu süreci başlatan ve ilerleten şahıs olur. Prof. Gotvald, ileri yaşlarında (1895’te) kendi şahsi koleksiyonunda bulunan 111 Doğu el yazmasını üniversite kütüphanesine bağışlar. 1897 yılındaki vefatından sonra kızı, babasının şahsi kütüphanesinin kalan kısmını da arşivi ile birlikte üniversiteye armağan eder. Bunlar arasında 157 el yazması daha bulunur. Böylece, 20. yy.ın başı itibarıyla üniversite koleksiyonu yaklaşık olarak 300 Arap harfli el yazmasından oluşur, bunların büyük bir bölümü Prof. Gotvald’ın katkıları sayesinde meydana gelir.

1917 Şubat İhtilali’nden sonra üniversite kütüphanesinin el yazmalar koleksiyonu, daha ziyade özel koleksiyonların bağışlanması (sahibi ya da va-

2 Pozdeyeva Irina, “Kompleksniye arheografiçeskiye ekspeditsii: tseli, metodika, printsipi organizatsii”, *İstoriya SSSR*, 1978, No. 2.

risleri tarafından) yoluyla büyümeye başlar. Bunların bir kısmı önce diğer kütüphanelere bağışlanır, sonra üniversite kütüphanesine dahil edilir. Örneğin, 1920'de Tataristan Cumhuriyeti Müzesi Kütüphanesine müftü Alimcan Barudi'nin (1857-1921) Orta Asya'daki öğrenimi yıllarında ve Merkezi Asya ile Yakın Doğu'ya yaptığı çok sayıdaki gezileri sırasında topladığı 947 el yazması bağışlanır.

Tatarlar arasında ilk defa amaca yönelik olarak el yazmalarını ve eski kitapları toplamaya, buna yönelik olarak özel geziler düzenlemeye başlayan Said Vahidi (1887-1938), 20. yy.ın ilk yarısında Doğu metinlerini toplama ve koruma işine değeri biçilmez katkıyı yapar.³ Henüz medrese şakirtliği döneminde ve 1917 öncesindeki ilk öğretmenlik yıllarında Vahidi, bilimsel keşif ve araştırma merakını ortaya koyar. Örneğin, o bu dönemde Sahip Giray Han'ın 1523 yılına ait ünlü yarlığını bulur.⁴ Bu önemli eserin bulunması ve incelenmesi serüveni (1919-1920), Vahidi'nin bilim hayatının parlak bir sayfasını teşkil eder. 1920'li yıllarda ve 1930'lu yılların başında Vahidi faal olarak kaynakları arama ve inceleme çalışmaları ile meşgul olur, Tataristan'ın çeşitli bölgelerine araştırma gezileri düzenler (1928 ve 1934).

1928 yılı gezisinde 500'den fazla el yazması elde edilir, bunlar daha sonra S. Vahidi tarafından SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimi Enstitüsüne verilir. Bu el yazmalardan 181'i Arap dilinde, diğerleri Türk-Tatarca ve Farsça yazılmıştır. Yaptığı gezilerden edindiği tecrübeler ışığında S. Vahidi *İnstruktsiya po sboru i izuçeniyu istoričeskih pamyatnikov i istočnikov*, (Tarihi eserleri ve kaynakları toplama ve inceleme kılavuzu, 1928) adlı eserini yazar. Arap harfleriyle ve el yazısıyla Tatarca olarak hazırlanan 18 formalık bu kitap, çeşitli sebeplerle yayımlanamaz.

SSCB Bilimler Akademisi himayesinde gerçekleştirilen 1934 yılı gezisinde 1203 el yazması, 1859 nadir basılı eser ve 1000 civarında çeşitli belge bulunur. Böylece, tek bir gezi sırasında muazzam sayıda el yazması elde edilir ve bunların büyük bir kısmı SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimi

3 Gosmanov, M. G. "Säid Vahidinëñ igélëklë mirası", *Ütkännän kiläçäkkä*, Kazan: 1990, s. 80-90; Usmanov M. A. "Vahidov Said Abdulmananoviç", *Tatarskaya entsiklopediya*, Vol. 1, A-V. Kazan 2002, s. 549; İslamov Ramil "Seid Vahidi", *Vostočnyje rukopisi: sovremennoye sostoyaniye i perspektivi izuçeniyu*. Materialı kruglogo stola (Kazan, 1 dekabrya 2011 g.), Kazan 2001, s. 226-228.

4 Said Vakhidov, *Issledovanie iarlyka Sakhib-Girei khana*, Kazan 1925. Shamil' Mukhamed"i-arov, "Tarkhannyi iarlyk Kazanskogo khana Sakhib-Gireia 1523 g.", *Novoe o proshlom nashei strany: Pamiati akademika M.N. Tikhomirova*, Moscow 1967, s. 104-108. Cf. Il'ias Mustakimov, "Eshche raz o kazanskom iarlyke Sakhib-Gireia", *Srednevekovye turko-tatarskie gosudarstva*. Sbornik statei, Institut istorii AN RT, Kazan 2013. s. 13-46.

Enstitüsü Leningrad Şubesine gönderilir. Bir kısmı Kazan Üniversitesi kütüphanesinde kalır.

1937 yılında, Stalin'in kitlesel kovuşturmaları esnasında, Said Vahidi tutuklanır; Türkçülük ve karşı-devrimcilik suçlamasıyla mahkum edilerek 5 Ocak 1938'de kurşuna dizilir. Bolşevik rejimin azınlıkların aydın kesimlerini hedef alan kovuşturmaları, Bolşevik ideoloji ışığında tutarlı görülmekteydi. Fakat kovuşturmalara insanların beraberinde kitaplar da kurban gitti: devrim öncesi dönemin aydınları ile birlikte Tatar halkının yazılı mirası da yok edildi.⁵ Birçok tanığın ifadesine göre, bu dönemde yüzlerce eski kitap ve el yazması yakılarak ya da toprağa gömülerek yok edilmiş, kovuşturmaya uğrayan ve evlerinden atılan sahipleri ile aynı kaderi paylaşmıştır. 1960'lı-1970'li yıllarda düzenlenen gezilerin ekip üyelerine bu konuda birçok hatıra aktarılmıştır.

KDÜ Bilimsel Kütüphanesi Nadir El Yazmalar Bölümünün Kurulması ve 1930'lu-1960'lı Yıllardaki Faaliyetleri

1934 yılında kurulan KDÜ BK Nadir El Yazmalar Bölümünün karşılaştığı zorluklar, bu dönemde Doğu arkeografyasının içinde bulunduğu duruma ışık tutmaktadır. Bu kuruluşun ilk yıllardaki çalışmaları konusunda neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sadece koleksiyonda mevcut olan bütün eserlerin kayda geçirildiği bilinmektedir. Bu çalışma sonucunda düzenlenen raporlara göre, 1 Ocak 1937 itibarıyla Nadir El Yazmaları Bölümünde Doğu dillerinde yazılan toplam 5174 el yazması ve 250 basılı kitap mevcut idi.⁶

Nadir El Yazmaları Bölümünün Doğu Biriminin ilk müdürleri ve çalışanları geniş bilgili, çoğu öğrenimlerini Yakın Doğu ülkelerinde görmüş olan, dillere hakim insanlardı.⁷ Fakat Sovyet iktidarının ilk yıllarında güdülen politikalar, Doğu yazılı mirasının toplanması ve incelenmesi açısından son derece elverişsizdi ve bu durum, Nadir El Yazmalar Bölümünün çalışma verimini de olumsuz olarak etkiledi. 1930'lu yıllarda el yazmalarını toplama işi sadece Said Vahidi gibi tek tük gönüllüler tarafından yürütüldü. Böyle insanların ölümü, bu sahada boşluk yarattı. 1940-1946 yıllarında Abukeram Şakirov'un (1885-1942) tutuklanmasından ve hapishanede ölmesinden son-

5 Mirkasym A. Usmanov, "The Struggle for the Re-establishment of Oriental Studies in Twentieth-century Kazan", *The Heritage of Soviet Oriental Studies*, ed. by Michael Kemper and Stephan Conermann, Routledge, London 2011, p. 169-202.

6 Otchetiy ORRK NBL KFU za 1936-1994 gg., NBL KFU.

7 *Nauchnaia biblioteka Kazanskogo universiteta v litsakh*, chast' 1: Sotrudniki biblioteki, 1806-2007 gg. Kazan 2011.

ra Nadir El Yazmalar Bölümünün Doğu Birimi uzman yokluğu sebebiyle tamamıyla kapatıldı. Bu dönemde hazırlanan raporlar oldukça iç karartıcı bir tabloyu tasvir etmektedir: Doğu el yazmalarında uzmanlaşan personelin yokluğu, el yazmalarının ve kitapların fena koşullarda saklandığı dile getirilmektedir.

Siyasi ortamda genel bir yumuşamanın meydana geldiği 1950'lilerin sonu ve 1960'luların başında durum biraz düzelmeye başladı. Olumlu yöndeki gelişmeler, özellikle 1959 yılında Nadir El Yazmaları Bölümünün yeni müdürü olan Albert Fethiyev'in (1937-1992) çabaları sayesinde mümkün oldu.⁸ Üniversiteden yeni mezun olan genç ve enerjik bilim adamı, el yazmalarını toplama ve inceleme çalışmalarına hız kazandırdı ve bu çalışmalara ömrünü adadı. Görevindeki ilk günlerinden itibaren Fethiyev şu konular üzerinde faal olarak çalışmaya başladı: 1) el yazmaları ve kitapların saklanma koşullarının iyileştirilmesi ve kayda geçirme işlerinin düzene sokulması; 2) el yazmalarının betimlenmesi ve yayıma hazırlanması (özellikle Tatar yazarlarına ilişkin belgelerin); 3) kitap koleksiyonunun genişletilmesi; 4) el yazması ve basılı mirasın basın aracılığıyla halka tanıtılması.

1950'lilerin sonu-1960'luların başından beri koleksiyon, çeşitli bağışlar ve armağanlar yoluyla, bir de fonetik, lehçeler, etnografya vb. konulara ilişkin bilimsel geziler sırasındaki bulgular sayesinde genişlemeye başladı. Örneğin, 1959 yılında Ortaçağ Tatar edebiyatı uzmanı Cevat Almazov (1916-1979; 1955-1961 yıllarında Kazan Üniversitesinde çalışmıştır) topladığı 70'in üzerinde el yazmasını kütüphaneye armağan etti. 1961 yılında Novosibirsk bölgesindeki lehçe inceleme gezisi sırasında bulunan 20 civarında çeşitli içerikli eser (tarihi eserler, Tatarca ve diğer Türk dillerinde yazılan edebiyat örnekleri), 1962 yılında o zaman henüz öğrenci olan Mirkasım Gosmanov tarafından üniversite kütüphanesine teslim edildi. Sovyet döneminde Kazan'da çalışmaya devam eden tek cami olan (1917 yılına kadar Kazan'da en az 14-15 cami çalışmaktaydı) Mercani Camisinin 1964'te üniversiteye bağışladığı 590 civarında el yazması ve basılı kitaptan oluşan koleksiyon, El Yazmaları Bölümünün edindiği en önemli kazanım oldu.

8 Al'bert Fätkhi, *Mäkalälär häm istäleklär*, Kazan 2007; M.A. Usmanov, "Al'bert Fätkhi turında istäleklär (özek)", *Kazan utları* 2007, No. 7, s. 149-150.

KDÜ Arkeografya Gezileri ve El Yazması Bölümü Koleksiyonunun Genişlemesi

Kazan Üniversitesi tarafından özel olarak arkeografya gezileri düzenlenmeye başladıktan sonra el yazmaları ve nadir kitapları toplama işinde belirgin bir ilerleme meydana geldi. Kazan Üniversitesi arkeografya gezileri, önce M. Gosmanov ve sonra C. Minnullin başkanlığında, 1963-2013 yılları arasında neredeyse hiç aksamadan hemen hemen her sene gerçekleşti. Aslında burada gezilerin yanı sıra bireysel bazı seyahatleri ve birçok çeşitli etkinliği de hesaba katmak ve yapılan çalışmalar bütününden bahsetmek gerekir. İlk 25 yılda toplam 53 civarında gezi düzenlendi, bunların sadece on kadarı Nadir El Yazmaları Bölümü Müdürü Albert Fethiyev tarafından organize edildi ve yönetildi. Diğerleri hepsi M. Gosmanov tarafından düzenlendi ve gerçekleştirildi.⁹

M. Gosmanov en az 33 geziye bizzat katıldı. 1963-1989 yılları arasında M. Gosmanov her yaz tatilinde, önceden belirlenen planı ve güzergahı takip ederek, önce meslektaşları ile birlikte veya tek başına, sonra öğrencilerle birlikte çeşitli Tatar bölgelerini ziyaret etti. Çoğunlukla bu geziler uzun süreli (1 ay ve fazlası) ve kalabalık ekipli (1969 yılından itibaren gezilere Tarih Fakültesi öğrencileri de alınmaya başladı) idi ve genellikle el yazmalarını toplama amacını güdüyordu. Bazen geziler sadece keşif ve bilgi edinme amaçlı olabiliyordu. Bunun yanı sıra gezi ekipleri rastladıkları yazıtları da inceliyordu.

Yarım asırlık bir süre içinde gezi ekipleri Rusya Federasyonu'nun 20'den fazla bölgesinde 900 civarında Tatar yerleşim yerini ziyaret etti. Gezilerin coğrafyası çok geniş olup, ülkenin batı ve merkezi bölgelerinden (Ryazan) Sibiryaya kadar (Tuva, Novosibirsk, İrkutsk vb.) ve kuzeyde Perm'den güneyde Astrahan'a kadar uzandı. 50 yıllık araştırmalar sonucunda gezi ekipleri toplam olarak 10 bin civarında el yazmasını, eski kitapları ve çeşitli belgeleri bularak KDÜ Bilimsel Kütüphanesine (1992'den sonra kısmen Tataristan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesine) teslim etti, yani yok olmaktan kurtardı. Bu bulgular sayesinde KDÜ Bilimsel Kütüphanesi Doğu koleksiyonunu teşkil eden eserler sayısı neredeyse üçe katlandı.¹⁰

9 Gosmanov, *Kauriy kalām ezennān*, Kazan 1994, p. 463.

10 Diliara Usmanova, "Missiia arkeograficheskikh ekspeditsii v sokhraneni i razviti tradiitsii vostokovedeniia i islamovedeniia v Kazanskom gosudarstvennom universitete", *Islam v mul'tikul'turnom mire: Musul'manskie dvizheniia i mekhanizmy vozproizvodstva ideologii islama v sovremennom informatsionnom prostranstve*. Sbornik stetei, chief ed. Denis V. Brilev (Kazan, 2014), 465-481; Diliara M. Usmanova, "Ekspeditsionnye dnevniki M.A. Usmanova (1963-1988) kak istochnik po istorii vostochnoi arkeografii", *Turko-musul'manskii mir*:

Rakamsal veriler Nadir El Yazmaları Bölümünün raporlarında yer almaktadır. Buna göre, 1 Ocak 1963 itibarıyla kütüphanede 5701 kayıtlı el yazması mevcut iken, 1 Ocak 1989'da kataloglanmış el yazması sayısı 11630 adet olarak belirtilmektedir. Bu rakamdan Nadir El Yazmaları Bölümüne 1975'te genel fondan aktarılan Gotvald koleksiyonuna ait 98 el yazması çıkartıldığında, geriye kalan 5831 el yazması, 1963-1989 yılları arasında Bölümün koleksiyonunda yer almış, burada kayıt altına alınmış ve bilim insanlarının kullanımına sunulmuştur. Görüldüğü üzere, 25 yıl içinde o zamana kadar mevcut olan eser sayısı kadar yeni eser toplanmıştır.

Üstelik bu rakam, toplanan belgelerin tam sayısını yansıtmamaktadır. Arkeografi gezilerinin bugünkü başkanı C. Minnullin'in verdiği bilgilere göre, 2000'li yıllarda toplanan el yazmalarının çoğu, yani binlerce belge, halen kayda alınmamış ve incelenmemiş bulunmakta ve bu haliyle Nadir El Yazmaları Bölümünde saklanmaktadır.

Geziler sırasında toplanan el yazmalarının korunmuşluk derecesi tatmin edici olmaktan uzaktır. Birçok el yazması yıllarca tavan aralarında, bodrumlarda ve odunluklarda saklanmış, uzun süre boyunca nemli veya tozlu ortamlara, ani ısı değişimlerine maruz kalmış, havalandırılmamış ve bu koşullar kitapların hem sayfalarını, hem de ciltlerini çürüten mikroorganizmaların üremesine yol açmıştır. Bilindiği üzere, uygun olmayan saklama koşullarında eski el yazmaları doğal olarak mantar ve bakterilerin biyolojik etkilerine maruz kalmaktadır. El yazmaları incelendiğinde sayfalar üzerinde siyah noktalar halinde bakteri kolonileri, ciltlerinde ise yoğun beyaz mantar tabakaları tespit edilmiştir. Olumsuz saklama koşulları devam edecek olursa, yıkıcı süreçlerin daha da ağırlaşması ve birçok insanın zorlu çabası ile toplanan el yazmalarının tamamen yok olması ihtimali vardır. Eski el yazmalarını koruyabilmek için öncelikle uygun saklama koşullarını yaratma zorunluluğu bulunmaktadır.

M. Gosmanov'un Gezi Günlükleri: Genel Betimleme ve Kaynak Bilimi Açısından Tatarların Kitabî Geleneğinin Araştırılması İçin Arz Ettikleri Potansiyelin Değerlendirilmesi

Prof. Gosmanov KDÜ BK Arkeoloji Gezileri'nin başlatıcısı olmakla kalmamış, 1963-1989 yılları arasında saha çalışmasına bizzat katılmıştır. Bazı yıllarda gezi ekibi başkanı, iki, hatta üç gezi düzenlediği, bunlardan bazılarını 2-3 kişilik küçük gruplarla birlikte ya da tek başına gerçekleştirdiği için, Prof. Gosmanov'un katılımıyla gerçekleşen gezilerin sayısı 35'i bulmaktadır. Bütün bu gezilerin içeriği, Prof. Gosmanov'un 1960-1980'li yıllarda tuttuğu günlüklerde yansıtılmıştır.

Prof. Gosmanov'un arşivinde çeşitli boyutlardaki not defterleri şeklinde 24 günlük saklanmaktadır; günlüklerde her gezinin amacı ve hedefleri belirtilmiş, çalışmanın sonuçları özetlenmiştir. Bunun dışında yazar, ekip üyeleri hakkında bilgi vermekte, genel güzergahı, ziyaret edilecek yerleşim yerlerini belirtmekte, ziyaret edilen yerlerin kaydını düşmekte, bulguların toplam sayısını ve en önemli bulguları belirtmektedir. Dikkatle ve detaylara önem vererek okunduklarında günlüklerde çok farklı bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgilerin tarihsel bağlamlarında değerlendirilmesi, Tatar kitabî geleneği tarihinin çeşitli konularının yorumlanması açısından beklenmedik sonuçlar da doğurabilir.

Yazılar ve notlar dışında Prof. Gosmanov'un arşivinde resmi rapor kopyaları ve KDÜ Tarih Fakültesi Bilimsel Kuruluna sunulan kapsamlı (birkaç senelik çalışma sonuçlarını toplu bakışla özetleyen) genel rapor kopyası bulunmaktadır. Gezilerde toplanan fotoğraf malzemesine dayanarak, ekip üyeleri, el yazması ve eski kitap sahipleri ve bu kadronun yıllar içinde nasıl değiştiği, araştırma konuları, ekibin günlük hayatı ve bulunduğu koşullar vb. hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Arşivleri (özellikle şahsi arşivleri) incelerken, belgelerin şu veya bu tarihi olay konusunda bize söylediklerinin dışında arşiv sahibinin iç dünyası, dünya görüşü hakkındaki ipuçları da önem kazanmaktadır. Üstelik şahsi arşivler, bilim insanının yaratıcılık sürecini aydınlatmamıza yardımcı olmaktadır.

Günlük nedir? Kısaca ve basit bir şekilde ifade edersek, birbirinden ayrı olarak (genellikle farklı tarihlerde) düşülen notlardan oluşan herhangi bir metni günlük olarak adlandırabiliriz. Klasik tanıma göre günlük, ayrı tarihlerde kaydedilen notlar şeklindeki parçalardan oluşan ve periyodik olarak yapılan ilavelerle büyüyen bir metindir. Günlükleri şartlı olarak iki türe

ayırırlar.¹¹ Birinci tür, bir insanın iç dünyasını, onun “ego”sunu tasvir eden günlüklerdir. Bunları birer “ego”-belgeler olarak görebiliriz. İkinci tür, yazarın tanıklık ettiği, bizzat katıldığı belli bir olayın ya da sürecin betimlendiği günlüklerdir. Gezi ve seyahat yazıları, yolculuk sürecinde tutulan notlar bu tür günlüklere örnek teşkil ederler.

Arkeografya gezileri başkanı Prof. Gosmanov’un günlükleri, geniş açıklamalar içeren klasik günlük tarzında yazılmamışlardır, çünkü bu tür geniş açıklamalar için yeterli zamana ihtiyaç vardır. Gezi notları genellikle her akşam ya da rastgelen bir boşluk ve dinlenme anında kaydedilir. Aynı zamanda bunlar tam olarak günlük niteliği de taşıyor, çünkü sadece gerçekleşen olayların notları düşülür. Bunları daha ziyade “ajanda” diye tanımlayabiliriz. Günlük ile ajanda arasında nasıl bir fark vardır? Bir araştırmacının dediği gibi, ajandalar dış olayları yansıtır, günlükler ise yazarın iç dünyasına ışık tutar.

Gosmanov ajandaları, olayların düzenli kaydını tutan “saha günlükleri” ile anlamlandırma ve analiz unsurlarını içeren metinlerin özelliklerini bir arada barındırır. 25 yıllık süre içinde tutulan bütün günlükleri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, içeriklerinde bir nevi evrimin söz konusu olduğunu fark ederiz. İlk başta notlar biraz kaotik ve karışık bir tarzda ve gelişigüzel bir şekilde tutulmuştur. Sonraları düzenli olarak tutulan bir saha günlüğü şeklini almış ve bulguların birincil betimlemesine yönelik saha çalışmasının önemli bir unsuru haline gelmiştir.

Böylece gezi başkanı elde edilen el yazmalarını daha sahada (halkın içindeki çalışma ortamında) iken birincil incelemeye tabi tutmuş ve kısaca betimlemeler yazmıştır. Örneğin, el yazmalarında belirtilen yazar bilgileri, son sayfada kaydedilen notlar, yazar ya da tarih konusunda veri teşkil eden diğer bilgiler bu gezi günlüklerine kaydedilmiştir. Gosmanov’un anadili olan Tatarcada yazılan bu günlükler, ayrıca Arap harfleriyle birçok not, kişi ve yer adı, yazıtlardan alınan veriler içermektedir; bunların deşifre edilmesi, transkripsiyonunun yapılması ve bilimsel değerlendirilmesi için titiz bir çalışma yapılması gerekecektir.¹²

11 M.Iu. Mikheev, *Dnevnik kak ego-dokument (Rossiia XIX-XX vv.)* Vodolei, Moscow 2007, p. 11.

12 Günlüklerin yayımlanması işi henüz yeni başlamıştır: BK. Mirkasıym Gosmanov, “Arkeografik köndäle”, *Bezneng miras* 2014 (No. 5), 20-28; 2014 (No. 6), s. 41-43 (text edition, facsimile, and introduction, by D.M. Usmanova).

Prof. Gosmanov arkeografya gezilerine ilişkin olarak hem bilimsel yayınlarda hem de bilimsel olmayan yayınlarda ve basın sayfalarında birçok yazı yayımlamış, yani sadece bilimsel çevrelere değil, konu ile ilgili profesyonel bilgisi olmayan halk kitlelerine de hitap etmiştir. Bu konudaki en bilinen ve önemli eseri, iki baskısı (1984 ve 1994) olan Kaurıy kalâm ézénân: arheograf yazmaları (Tüy kalem izinden: arkeograf notları) kitabıdır. Bu eserler de söz konusu gezi günlükleri temelinde yazılmıştır.

Bu günlüklerden ne tür bilgiler edinebiliriz? Onlardan yeni bir bilgi öğrenebilir miyiz? Ya da eski bir soruna yeni bir bakış açısı ile bakmamızı sağlayabilirler mi? Prof. M. Gosmanov'un gezi günlüklerinin birincil incelemesi, aşağıdaki ön gözlemleri yapmamıza olanak sağlamaktadır:

1. Prof. Gosmanov'un yüksek öğrenimi itibarıyla hem tarih hem filoloji konularına vakıf olması, onun bilimsel ilgi alanlarını belirlemiştir. Gosmanov, elde edilen el yazmaları arasında özellikle edebiyat ve folklor eserlerinin olup olmadığına bakmış ve buna özel önem vermiştir, çünkü bunların mevcudiyeti şu veya bu bölge halkının kültür ve bilgililik seviyesini göstermektedir. Dini dogmalara ve dini hukuka ilişkin eserlere 1960'lı-1970'li yılların ideolojik ortamına uygun olarak fazla ilgi gösterilmezken (bu tür eserler ancak çok iyi şekilde korunmuş olduklarında, eser yazarının ya da sahiplerinin kimliklerine dair bilgiler içerdiklerinde ya da kaligrafi açısından ilgi çektiklerinde seçilmişlerdir), özellikle halk edebiyatına önem verilmiştir.¹³ Örneğin, Tatar şairleri Abdulcebbar Kandaly (1797-1860) ve Abdurrahman Utız-İmeni (1752/1754-1834/1836) eserleri özenle toplanmıştır. Geziler sırasında elde edilen bulgular, bu şairlerin birçok bilinmeyen eserinin ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Örneğin, A. Kandaly'nın 1960 yılında basılan şiir derlemesi 2500 mısradan oluşurken, 1988 yılı derlemesi artık 8500 mısra içermiştir. Bu yeni şiirlerin birçoğu, arkeografya gezileri sırasında bulunmuştur.¹⁴ Günlükler, bu konudaki arayışların nasıl gerçekleştiğini tasvir etmekte ve bazen beklenmedik buluşları kaydetmektedir.

13 Mirkasım Usmanov, *Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIII vv.*: 'Sbornik letopisei', 'Daftar-i Chingiz-name', 'Tavarikh-i Bulgariia', Tatarskie shadzhara Kazan 1972. Maria Ivanic and M. Usmanov, *Das Buch der Dschingis-Legende (Daftar-i Cingiz-name)*, Vol. I (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles) Szeged 2002.

14 Gábderäxim Utız İmâni âl-Bolgari, *Shig'irlär, poemalar*, text ed. by Änvär Şhäripov, introd. M.A. Usmanov, Kazan 1986; Gábdeljabbar Kandaly, *Shig'irlär häm poemalar*, edition of text, annotations and introduction by M.A. Usmanov, Kazan 1988; Mirkasıym Gosmanov, "Gábderäxim Utız İmâni âl-Bolgari: chor, ijat häm miras", in M. Gosmanov, *Ütkännän-kilähekkä* Kazan 1990, s. 199-263.

2. Kaynak bilimci olması bakımından Prof. Gosmanov bulunan dokümanlara da (alım-satım belgeleri, doğum kütükleri, mektuplar vb.) büyük ilgi göstermiş, Tatar tarih biliminin ve kaynak biliminin geliştirilmesi açısından bu bulgulara büyük önem atfetmiştir. Rusya'daki devlet arşivlerinde Tatar tarihine ait bu tür belgelerin neredeyse hiç bulunmadığını da burada not düşmek gerekir. Prof. Gosmanov, daha sonraları kendi öğrencilerine bu bulunan belgelerin analizine dayanan araştırma konularını teklif etmiş; bu konuda yazılan tezler Tatar tarihi araştırmalarını yeni malzemelerle zenginleştirmiştir.

3. Prof. Gosmanov, el yazmalarında tespit edilen yazar, tarih, yer vb. veriler içeren notlara büyük önem vermiş, bu tür notlar özenle gezi günlüklerine kopyalanmış, sonra analiz edilerek araştırmalar için zengin malzeme teşkil etmiştir.¹⁵ Gosmanov bu tür notları İslam dünyasında kitabi ürünlerin sirkülasyonu ve bölgeler arası bağlantıların özellikleri ve coğrafyası konusunda veriler içermeleri bakımından önemsemiştir.

4. Medrese öğrencilerinin defterleri (şakirt defterleri) de Prof. Gosmanov'un özel ilgisini çekmiştir. Kauriy kalām ezennän: arheograf yazmaları (1994) kitabında yazar bu konuya ayrı bir bölüm ayırmaktadır.¹⁶ Şakirt defterleri bazen (her zaman olmasa da) diğer el yazmalarında bulunamayan çok özel malzeme içerebilmektedir. Yazarın gözlemlerine göre, bu defterlerin içeriği son derece zengin ve çeşitli olup, burada her şey bulunabilmektedir: ünlü ve klasik edebiyat eserlerinden parçalar ya da anonim eserler; klasik Doğu şairlerinin eserleri ve şakirtlerin kendi şiir denemeleri; türlü vesilelerle okunan dualar; masallar, beyitler, hikayeler; aşk mektupları ve dost mektupları örnekleri vb. Üstelik şakirt defterlerinin her biri sahibinin karakter özelliklerini yansıttığı için başka hiçbir esere benzemeyen orijinal bir ürün görünümündedir ve bu yönüyle dogmatik eser kopyalarından farklılaşmaktadır. Belki de önemlisi, bu defterler o dönemin öğrenci gençliğinin yaşamına ışık tutmaktadır; şakirtlerin düşünce ve duygularını bize iletmektedir. Çağdaş tarih yazımı ve kaynak bilimi akımlarını dikkate alarak, bu kaynaklara ilişkin olarak yeni sorular sorulabilir ve farklı cevaplar alınabilir: Tatar medresesi öğrencilerinin iç dünyası nasıl idi; öğrenim ortamında fikirlerin yayılması nasıl gerçekleşiyordu, medrese öğrencilerinin hareketliliği konusunda ne söylenebilir vb.

15 Mirkasım Usmanov, "Knigi-puteshestvenniki", *Dagestan i musul'manskii vostok*. Sbornik statei, posviashchennyi A.R. Shikh Saidovu, ed. A.K. Alikberov and V.O. Bobrovnikov Moscow 2010, p. 273-279.

16 Mirkasıym Gosmanov, *Kauriy kalām ezennän*. p. 95-165.

5. Prof. Gosmanov'un fikrine göre, arkeografya gezilerinin ana amacı, çeşitli sebeplerle yok olmakta olan kitabi mirasın kurtarılması idi. Bir günden diğerine aktarılan ana fikir, el yazmalarının toplanması işinde acele edilmesi gerektiği fikridir; çünkü Arap harfleriyle yazılan eserlerin kıymetini ve önemini anlayabilen nesil yok olmaktadır, eski kitaplar ve el yazmaları doğal süreçler sebebiyle (yangınlar, uygunsuz saklama koşulları) yitip gitmektedir. El yazmalarının çoğu durumda mezarlıklara gömülmüş oldukları konusunda gezi günlüklerinde birçok kayıt bulunmaktadır. El yazmalarının mezarlara gömülmesi olayları, bugün bize akla sığmaz bir gariplik ve vandallık örneği olarak gelebilir. Fakat Sovyet devletinin tarihini ve özellikle 1930'lu yıllardaki kitlesel kovuşturmalar dönemindeki toplumsal atmosferi iyi anlamak gerekir: o dönemde evde Arap harfli eserlerin bulundurulması sebebiyle "eski rejimin taraftarı ve "düşman" din adamları sınıfı destekçisi" suçlamasıyla tutuklanmak, hatta çalışma kampına gönderilmek işten bile değildi. 1950'li-1970'li yıllarda eski Arap yazısını bilen insanlar vefat ettiler ve onların yerini eski yazıyı bilmeyen yeni nesil aldı. Bu durumda gezi ekibi, yok olmaya mahkum eski kitapları kurtarmayı başardığında bununla ilgili olarak büyük mutluluk ve sevinç yaşamıştır. Gezi günlüklerinde böyle mutlu anların kaydı olduğu gibi, geri döndürülemez kayıpların hüsranı ile ilgili notlar da yer almaktadır.

Çev. L. Şahin

